

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.84.96.018](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.84.96.018)

Ибраимова С.М.

ТЕМИР ЖОЛ ТРАНСПОРТ ИШКАНАЛАРЫНДА ФИНАНСЫЛЫК ЖӨНГӨ САЛУУ: ПРИНЦИПТЕРИ, ЫКМАЛАРЫ ЖАНА МОДЕЛДЕРИ

Ибраимова С.М.

ФИНАНСОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА: ПРИНЦИПЫ, МЕТОДЫ И МОДЕЛИ

S. Ibraimova

FINANCIAL REGULATION AT RAILWAY TRANSPORT ENTERPRISES: PRINCIPLES, METHODS AND MODELS

УДК: 336+656.2

Макалада киреше жана анын компоненттери талкууланат, ошондой эле таасирдин каржылык агымдары көрсөтүлөт. Экономиканын комплекстүү өнүгүшүн камсыз кылуу, өндүрүштү интенсификациялоо жана анын эффективдүүлүгүн жогорулатуу процессинде кирешелер зор роль ойнойт. Ишканалардын өздүк финансылык ресурстарын түзүүнүн негизги булагы кирешелерден келип чыгат, ал экономикалык илимде чарба жүргүзүүчү субъекттин карамагындагы бардык акчалай кирешелердин жана түшүүлөрдүн жыйындысы катары түшүнүлөт. Албетте, финансылык жөнгө салуу финансы системасынын компоненттеринин бири болуп саналат, каржылоо маселелери өтө актуалдуу болуп саналат жана темир жол транспортуна кирешеси ишке ашыруунун мүнөзүнө жана шарттарына жана иш багытына жараша болот. Ошентип, классикалык мааниде колдонулуп жаткан мамиле системанын ар бир элементинин, анын ичинде алардын ичиндеги ар бир процесс канчалык натыйжалуу экендигин аныктаган системаны түзүү үчүн кайра өзгөртүлүшү керек. Ошондуктан, заманбап шарттарда башкаруу функциялары (пландоо, уюштуруу, мотивация жана контролдоо) боюнча гана эмес, ошондой эле алардын ичинде болуп жаткан процесстер боюнча маалыматтык базаны түзүү актуалдуу болуп көрүнөт, бул натыйжага гана эмес, ошондой эле таасир көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. аны түзүүчү факторлор.

Негизги сөздөр: финансылык жөнгө салуу, киреше, финансылык агым, экономикалык мамилелер, принциптер, методдор, моделдер, темир жол транспорту.

В статье рассматриваются доходы и их составляющие, также показаны финансовые потоки воздействия. В процессе обеспечения всестороннего развития экономики, интенсификации производства и повышении его эффективности именно доход имеет важную роль. Основным источником формирования собственных финансовых ресурсов предприятия являются доходы, под которыми в экономической науке понимается совокупность всех денежных доходов и поступлений, находящихся в распоряжении хозяйствующего субъекта. Безусловно финансовое регулирование является одним из составляющих финансовой системы, вопросы финансирования которых получают чрезвычайную актуальность и доходы железнодорожного транспорта имеют зависимость от характера и условий осуществления и направления деятельности. Таким образом, существующий подход в классическом понимании следует трансформировать с целью создания системы, определяющей, насколько эффективен каждый из элементов системы, и тем более каждый процесс в их рамках. Следовательно, в современных условиях актуальным представляется формирование информационной базы не только по функциям управления (плани-

рование, организация, мотивация и контроль), но и по процессам, протекающим в их рамках, что позволит влиять не только на результат, но и на факторы, его образующие.

Ключевые слова: финансовое регулирование, доходы, финансовые потоки, экономические отношения, принципы, методы, модели, железнодорожный транспорт.

The article discusses income and its components, and also shows the financial flows of impact. In the process of ensuring the comprehensive development of the economy, intensifying production and increasing its efficiency, income plays an important role. The main source of formation of an enterprise's own financial resources arises from income, which in economic science is understood as the totality of all monetary income and receipts at the disposal of an economic entity. Of course, financial regulation is one of the components of the financial system, the issues of financing which are of extreme relevance and the income of railway transport depends on the nature and conditions of implementation and direction of activity. Thus, the existing approach in the classical sense should be transformed in order to create a system that determines how effective each of the elements of the system, and even more so each process within them. Therefore, in modern conditions, it seems relevant to form an information base not only on management functions (planning, organization, motivation and control), but also on the processes occurring within them, which will allow influencing not only the result, but also the factors that form it.

Key words: financial regulation, income, financial flows, economic relations, principles, methods, models, railway transport.

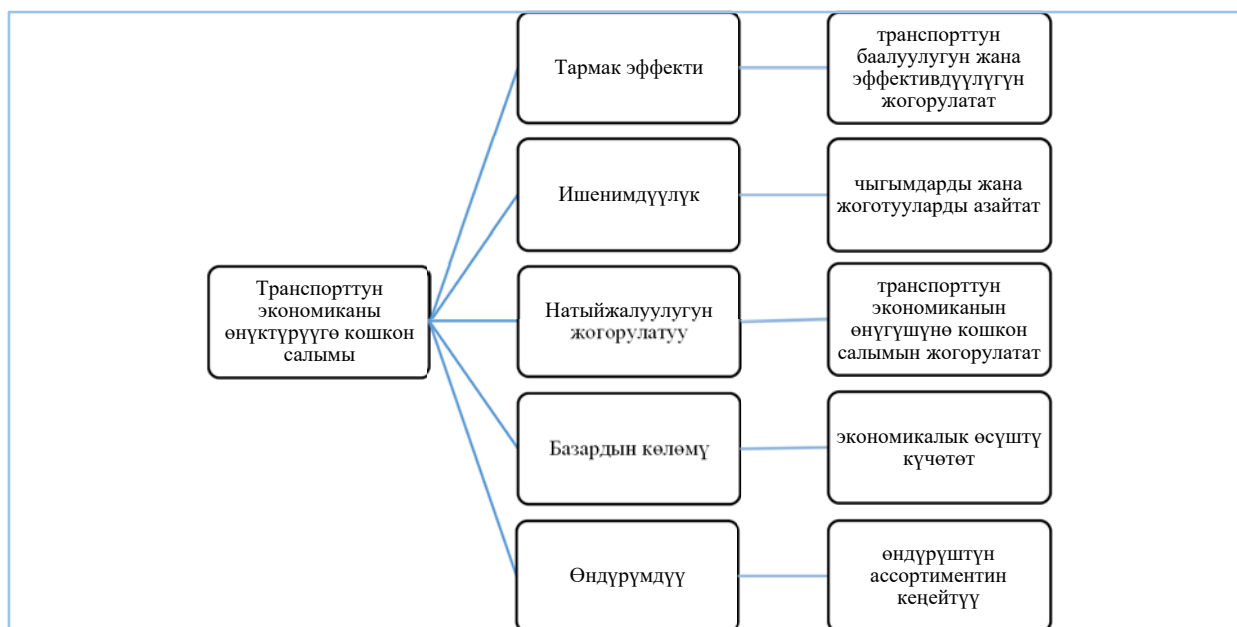
Темир жол транспортуна ишин башкаруу системасында финансылык башкаруу жана жөнгө салуу таала жана жооптуу звено болуп саналат. Албетте, финансылык менеджмент жана жөнгө салуу – бул финансылык ресурстардын эң рационалдуу булактарын тартуу жана аларды эң натыйжалуу пайдалануу максатында компаниянын акча агымын башкаруу.

Бул жерде каржылык башкаруунун предмети болуп капиталдын кыймылын чагылдырган акча агымы санала тургандыгын белгилей кетели. Компанияда финансылык менеджментти бөлүп көрсөтүүдө, аткарылуучу функциялардын түрлөрүн белгилей кетүү керек: финансылык ресурстар менен камсыз кылуу, бөлүштүрүү жана контролдоо.

Функцияларга өтүп, акча ресурстарын камсыздоо функциясын өзүнө алуу менен, механизм капиталдын үзгүлтүксүз жүгүртүүсү аркылуу күнүмдүк төлөөгө жөндөмдүүлүктү камсыз кылуудан турат деп

баса белгилейбиз. Финансынын өндүрүштүк ишмердүүлүккө катышуусунун натыйжасында ишкананын кирешеси түзүлөт.

Финансыны бөлүштүрүү функциясынын механизми кирешени жана пайданы бөлүштүрүүдө жана пайдаланууда, чыгымдардын структурасын калыптандырууда көрүнөт.

1-схема. Экономикалык өнүгүүгө транспорттун таасиринин ыкмалары.

1-схемада мамлекеттин экономикасынын өнүгүшүнө транспорттун структуралык таасири так көрсөтүлгөн, бул транспорттун баалуулугун жана натыйжалуулугун дагы бир жолу далилдейт. Бардык факторлор, албетте, учурдагы жүктөрдү жана жүргүнчүлөрдү ташуулардын чыгымдарын жана убактысын кыскартууга алып келет, бул экономиканын өнүгүшүнө транспорттун салымын жогорулатат. Белгилей кетчү нерсе, транспорт чийки зат, комплекттөөчү буюмдар, энергия, жумушчу күч, ошондой эле өндүрүштүн ассортиментин кеңейтүү үчүн кеңири рыноктор сыяктуу ири жана ар түрдүү материалдардын базасына жетүү аркылуу өндүрүмдүүлүктү жогорулатат жана шексиз киреше алып келет.

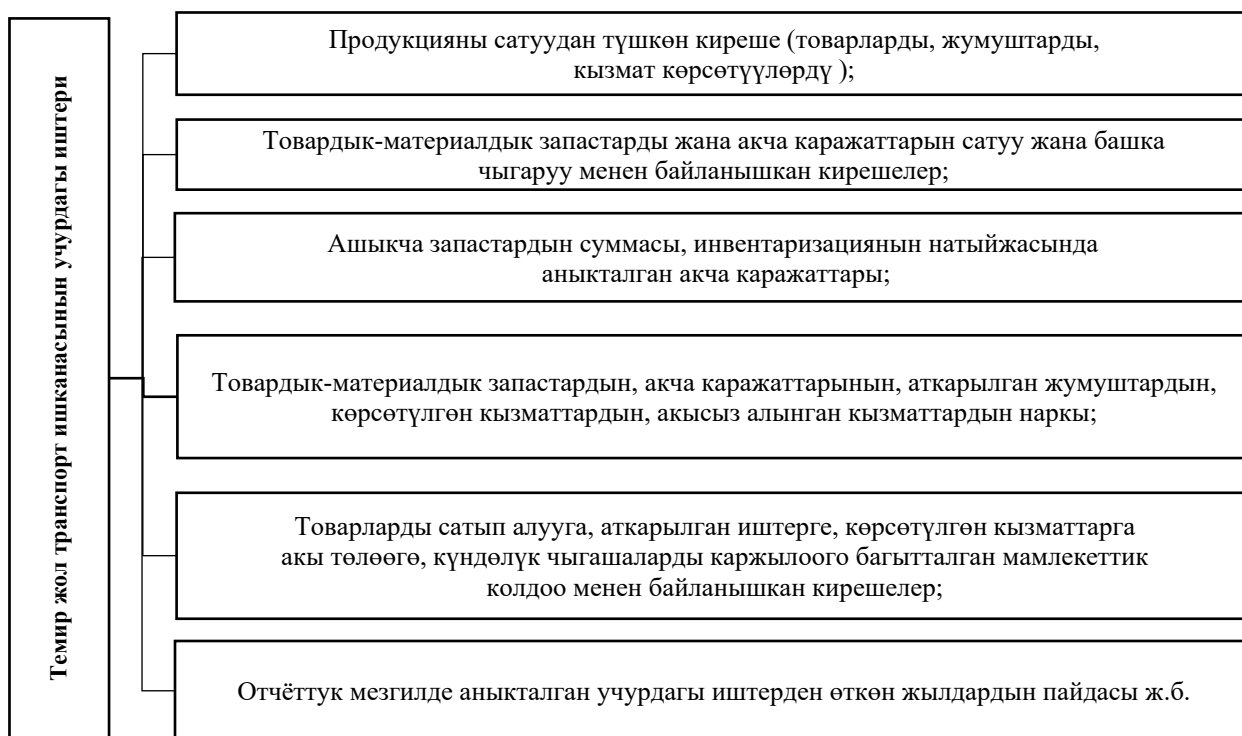
Жалпысынан алганда, бардыгы репродуктивдүү жана бөлүштүрүү функциялары, ошондой эле башкаруу функциясына таасир этүүчү жана камсыз кылуучу механизмдер менен тыгыз байланышта. Ишкананын чарбалык жана финансылык ишмердигине контролдукту камсыз кылуу, контролдоо функциясы акча мамилелери катары каржыга объективдүү мүнөздүү. Финансылык контроль ишканада иштин бардык чөйрөлөрүн камтыйт, анын ичинде чийки зат, материалдар, сатып алынган жарым фабрикаттар, күйүүчү майлар

жана башкалар үчүн берүүчүлөргө төлөмдөрдөн баштап жана сатуудан түшкөн каражаттарды алуу менен аяктайт. Финансылык контроль чарба жүргүзүүчү субъекттин ишинин өндүрүштүк чөйрөсүнө гана эмес, анын башка ишканалар, уюмдар жана системалар менен болгон финансылык-чарбалык мамилелерине да таасирин тийгизет.

Экономикалык теорияда киреше деп ишканалардын (фирмалардын, фирмалардын ж.б.) белгилүү бир убакыт аралыгындагы кандайдыр бир ишинин натыйжасында (мисалы, продукцияны, жумушту, кызмат көрсөтүүнү сатуудан) алынган акча же материалдык баалуулуктар түшүнүлөт.

Финансылык ресурстардын натыйжалуу пайдаланылышын контролдоо финансылык абалдын көрсөткүчтөрүн талдоо менен бекемделет, бул функциянын натыйжалуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатат.

Транспорттук продукттарды сатуучу компаниянын каржысы иштин жогоруда көрсөтүлгөн түрлөрү боюнча акча мамилелерин билдирет. Ар түрдүү финансылык мамилелер бүтүндөй компаниянын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн деңгээлинде каражаттарды калыптандырууда, бөлүштүрүүдө жана пайдаланууда пайда болот.

2-схема. Кирешелерди учурдагы ишмердүүлүк боюнча классификациялоо.

Кыргыз темир жолундагы финансылык мамилелер мамилелерди камтыйт транспорттук кызматтарды керектөөчүлөр менен (жүк ээлери жана жүргүнчүлөр), компаниянын продукциясынын башка түрлөрүн берүүчүлөр жана сатып алуучулар, кардарлар жана подрядчылар, филиалдар жана туунду ишканалар менен ж.б.

Финансылык мамилелер коомдун ичинде өздүк капиталды (негизги жана жүгүртүү капиталын) түзүүдө, пайданы түзүү жана бөлүштүрүү процессинде, фонддорду жана ресурстарды түзүү процессинде пайда болот. Алар ошондой эле эмгек акыга байланыштуу кызматкерлер менен болгон мамилелерди камтыйт.

Компаниянын каржысынын натыйжалуулугу бир катар принциптер менен аныкталат:

- бизнес чечимдерин кабыл алууда жана финансылык башкарууда көз карандысыздык;
- ишкердик ишти өзүн-өзү каржылоо;
- эмгектин натыйжаларына жумушчулардын материалдык кызыгуусу;
- ишкердиктин ченемдерин укуктук камсыздоону эске алуу менен финансылык жоопкерчилик;
- убактылуу экономикалык кыйынчылыктарда финансылык резервдин болушу.

Компанияда каржылык башкаруу системасы каржылык натыйжаларды алууга багытталган каржылык чечимдерди иштеп чыгууну камсыз кылат.

Компанияда жөнгө салуу жана каржылык башкаруу эки багытта жүзөгө ашырылат:

1) колдо болгон финансылык ресурстарды башкаруу (активдерди башкаруу);

2) зарыл финансылык ресурстарды кантип тартуу керек (жоопкерчиликти башкаруу).

Активдерди башкарууда финансылык менеджмент активдердин структурасын оптималдаштырууга, товардык-материалдык жана накталай ресурстардын катышына, жүгүртүүнүн бардык этаптарында жүгүртүү каражаттарын натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк берет. Жоопкерчиликти башкаруу капиталдын ар бир бирдигинин, ошондой эле өздүк капиталдын максималдуу кирешелүүлүгүн камсыз кылуу үчүн жоопкерчилик структурасын түзүү, каражаттардын булактарын издөөнү билдирет.

Натыйжалуу финансылык жөнгө салуу коомдун туруктуу учурдагы финансылык абалын, анын төлөөгө жөндөмдүүлүгүн жана ликвиддүүлүгүн, ошондой эле активдердин структурасын түзүүчү каржылоонун узак мөөнөттүү булактары менен бекемделген өнүгүү келечегин камсыз кылуу боюнча иш-аракеттердин жана чечимдердин жыйындысынан турат. Натыйжалуу финансылык башкаруунун милдеттүү талабы тышкы жана ички экологиялык факторлордун өзгөрүшүнө ыкчам жооп берүү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Темир жол башкармалыгынын деңгээлинде (биринчи деңгээлде) ташуулардан түшкөн киреше төмөнкү формула менен көрсөтүлүшү мүмкүн:

$$Д_{укжд} = T_{Г} \sum PI + T_{П} \sum AI + Д_{нк} \quad (1)$$

ичинде $T_{Г}$ жана $T_{П}$ – тиешелуу турде 1 тонна-километрге жана 1 жүргүнчү-километрге тариф;

$\sum PI, \sum AI$ – жолдун чектеринде аткарылган тонна-километрлердин жана жүргүнчү-километрлердин саны; баштапкы жана акыркы операциялар үчүн кирешенин өзгөрүшү бар – ДНК.

Ушул жерден белгилей кетели, ташуудан түшкөн кирешенин суммасынан башка мамлекеттердин темир жолдорунун администрациялары менен эсептешүүлөргө, жолду оңдоонун капиталдык жана башка түрлөрүнө, жол башкармасынын жалпы чарбалык чыгымдарына каражат бөлүнөт; Албетте, жол башкармасы үчүн салыктарды жана жыйымдарды, анын ичинде борборлоштурулгандарды төлөө; жол уюмдарынын финансылык каражаттары; жана башка бардык борборлоштурулуучу чыгымдар.

Темир жол бөлүмүнүн ишинин көрсөткүчтөрү болуп төмөнкүлөр саналат:

- жүк ташуу үчүн – тонна-километр;
- жүргүнчүлөрдү ташуу – жүргүнчү-километр.

Темир жолдун i -бөлүмүнүн кирешеси (экинчи деңгээл – $Д_{нод*i*}$) төмөнкү туюнтмадан алынышы мүмкүн:

$$Д_{нод*i*} = Q_{Г*i*} \sum PI_i + Q_{П*i*} \sum AI_i, \quad (2)$$

бул жерде $Q_{Г*i*}$ жана $Q_{П*i*}$ тиешелүүлүгүнө жараша i -бөлүм үчүн 1 тонна-километрге жана 1 жүргүнчү-километрге болжолдуу баа;

$\sum PI_i, \sum AI_i$ – жолдун i – участогунун чектеринде аткарылган тонна-километрлердин жана жүргүнчү-километрлердин саны.

Бул шартта киреше төмөнкү шарттар аткарылганда гана таанылат:

- келишим боюнча кирешелерди (кирешелерди) алуу укугу;

- кирешенин (кирешенин) өлчөмдөрүн аныктоо;
- экономикалык пайданы жогорулатууга ишеним.

«Кыргыз темир жолу» ишканасынын кадимки ишмердүүлүктөн түшкөн кирешесине төмөнкүлөрдөн алынган киреше кирет:

- жүк ташууларды ишке ашыруу;
- инфраструктуралык кызматтарды көрсөтүү;
- локомотив тартуу кызматтарын көрсөтүү;
- шаар аралык жүргүнчүлөрдү ташууну ишке ашыруу;
- шаар четиндеги транспортто жүргүнчүлөрдү ташууну ишке ашыруу;
- кыймылдуу курамды оңдоо;
- инфраструктуралык объектилерди куруу;
- илимий-изилдөө жана конструктордук иштер;
- социалдык кызматтарды көрсөтүү;

- иштин башка түрлөрү.

Темир жол башкармалыгы ташуудан түшкөн кирешенин суммасын ташуу процессине катышкан түзүмдүк бөлүмдөрдүн (үчүнчү даража) ортосунда бөлүштүрөт. Кирешелерди бөлүштүрүү Тарифтик колдонмого (экспорттук, импорттук, транзиттик жана республикалык ички байланыштарда жүктөрдү темир жол менен ташуулардын тарифтери), Министрликтин буйругуна ылайык тиешелүү сандык эсептегичтер менен өлчөнгөн аткарылган иштердин көлөмүнө ылайык жүргүзүлөт. Кыргыз Республикасынын Транспорт жана жолдор министрлигинин 2020-жылдын 28-декабрындагы №333 токтому.

Темир жол бөлүмдөрүн каржылоону уюштурууну аныктаган транспорттук кирешелерди бөлүштүрүү методдору чарбалык иштин натыйжаларына жана чыгымдарды кыскартууга экономикалык кызыкчылыкты түзүүгө тийиш.

Жогорудагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, кирешенин негизги бөлүгүн транспорттук киреше түзөт. Бул алардын темир жол транспортунун чарбалык ишиндеги жетекчи ролун аныктайт.

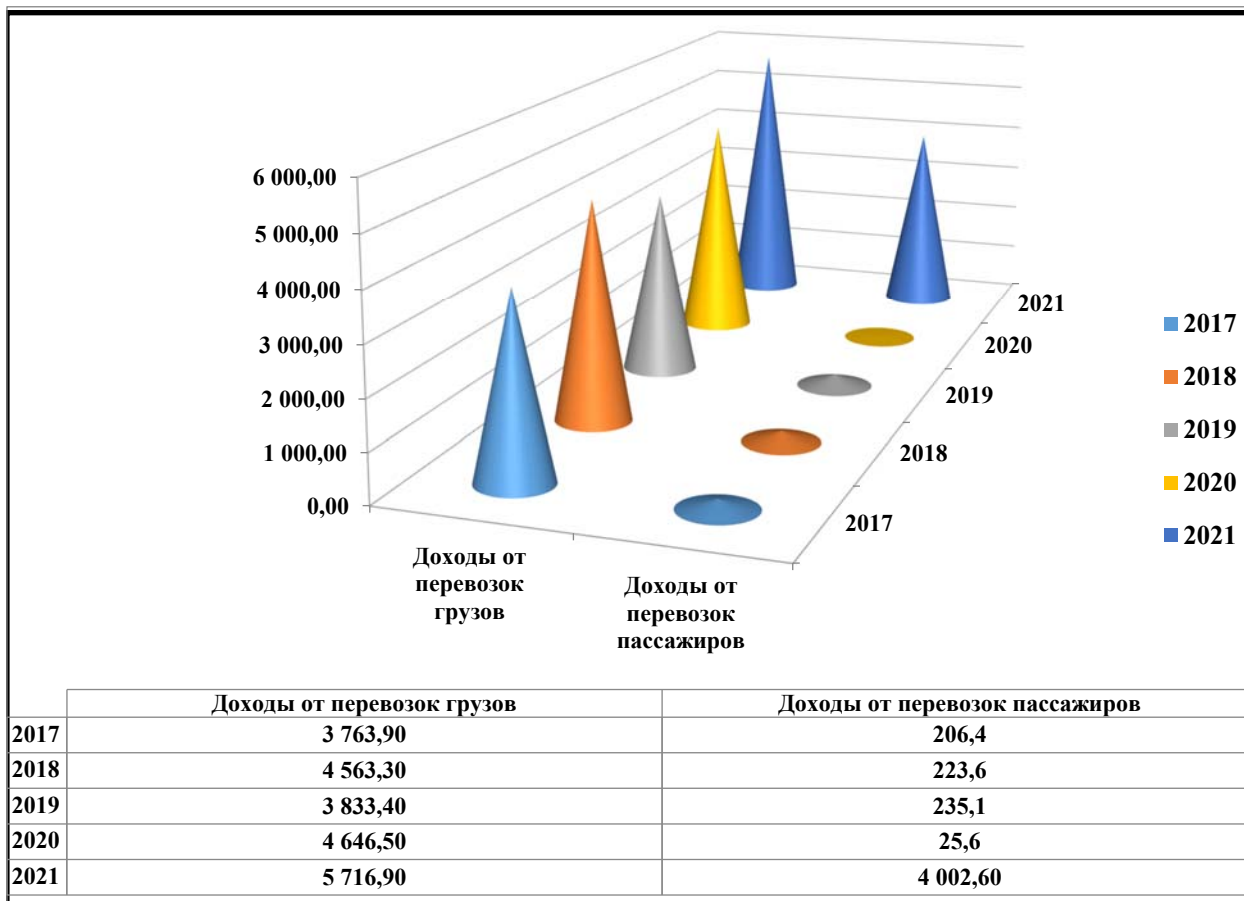
Ташуудан түшкөн киреше колдонуудагы тарифтерге ылайык жүктөрдү жана жүргүнчүлөрдү ташуу үчүн алынган жүк жыйымдарынан турат.

Киреше компаниянын чыгашаларын жабуунун жана пайда алуунун булагы болуп саналат, ошондуктан аларды пландаштыруу жана эсепке алуу финансылык менеджментте алдыңкы орунду ээлейт.

Эгерде акыркы 5 жылдагы темир жол тармагынын ишин талдай турган болсок, жүк ташуучу темир жол транспортунун өнүгүүсүндөгү төмөнкүдөй динамикаларды белгилей алабыз. 5 жылдын ичинде биз жүк ташуудан түшкөн кирешенин акырындык менен көбөйгөнүн байкоого болот, бул жерде COVID-2019 учурдагы кырдаалдын натыйжасында 2019-жылы бөтөнчө, 2021-жылы 2020-жылга салыштырмалуу 1070,4 млн сомго оң натыйжа бар.

Жүк ташуучу вагондорду жана контейнерлерди пайдалангандыгы үчүн алым «Кыргыз темир жолу» вагондорунун, контейнерлеринин, ошондой эле мамлекеттер аралык жүк ташуучу вагондорду биргелешип пайдалануу жөнүндө келишимге катышкан мамлекеттерге таандык болгон вагондордун жана контейнерлердин кеткен убактысы үчүн төлөмдү билдирет. жүк алуучулар, жүк жөнөтүүчүлөр, жалпы пайдалануудагы эмес темир жол рельстеринин ээлери пайдаланган учурда же жүк алуучуларга, жүк жөнөтүүчүлөргө, жалпы пайдалануудагы эмес темир жолдордун ээлерине жараша себептер боюнча аларды берүүнү же кабыл алууну күтүү учурундагы кыймыл.

2017-2021-жылдарга «Кыргыз темир жолу» ААК жүк жана жүргүнчү ташуудан түшкөн киреше (млн. сом).

Вагондорду жана контейнерлерди пайдалангандыгы үчүн төлөмдөрдү жүргүзүүнүн тартиби жалпы пайдалануудагы эмес темир жол рельстерин эксплуатациялоого келишимдерде жана вагондорду жеткирүү жана алып чыгуу келишимдеринде аныкталат.

Мындан тышкары, темир жол аркылуу эсептешүүлөрдү жүргүзүүдө жүк ташуудан түшкөн кирешенин (кирешенин) курамында чет өлкөлүк темир жолдорго жана алардын кардарларына көрсөтүлгөн кызматтар үчүн чегерилген суммалар эске алынууга тийиш, мисалы:

- жүктөрдү ташуу;
- жүк ташуучу вагондорду пайдалануу;
- локомотивдердин жана бригадалардын иши, локомотивдердин жабдуулары;
- өтүүчү поезддерди тейлөө жана башкалар.

Жүргүнчүлөрдү ташуудан түшкөн киреше (киреше) жүргүнчүлөрдү, багажды, жүктөрдү жана почтаны ташуу үчүн, ошондой эле жүргүнчүлөрдү ташуу менен байланышкан кошумча операциялар үчүн чегерилген суммаларды билдирет жана жол жүрүү жана

ташуу документтерин каттоо учурунда таанылат «Кыргыз темир жолдорунун» филиалдарынын.

Түз катнаштагы шаар аралык поезддерде жүргүнчүлөрдү ташуу ички жана эл аралык болуп бөлүнөт.

«Кыргыз темир жолу» ишканасынын темир жол транспорту боюнча каржы иши Корпоративдик финансы башкармалыгына, темир жол бөлүмдөрүндө финансылык кызматтарга, түзүмдүк бөлүмдөрүндө экономисттер менен бухгалтерлерге жүктөлгөн.

Финансылык пландоо өз ара байланышкан бир катар этаптарды камтыйт:

- компаниянын финансылык абалын талдоо;
- пландаштырылган мезгилде бизнестин финансылык шарттарын болжолдоо;
- финансылык максаттарды аныктоо;
- финансылык пландын көрсөткүчтөрүнүн варианттарын иштеп чыгуу жана оптималдуу варианты тандоо;
- компаниянын планынын башка көрсөткүчтөрүнө байланыштуу жеке финансылык көрсөткүчтөрүнө ондоо;

– пландын тапшырмаларын филиалдарга жана пландын аткарылышына жооптуу адамдарга жеткирүү.

Учурдагы жана оперативдүү финансылык пландаштыруу бюджет түзүү аркылуу ишке ашырылат, алардын өз ара байланышын жана ишкананын финансылык стратегиясына баш ийүүсүн камсыз кылуу. Бюджеттерди иштеп чыгуу жалпы пландаштыруу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Ошентип, бирдиктүү транспорттук технологияга агрегаттын катышуу даражасын аныктоочу жана аткарылган иштердин сапатын жана кыймылдын коопсуздугун камсыз кылуучу иш жүзүндө зарыл болгон технологиялык операциялардын негизинде чыгымдардын бюджетин (планын) түзүүнү сунуштоо максатка ылайыктуу кирешени көбөйтүүгө да жакшы таасирин тийгизет.

Адабияттар:

1. Закон Кыргызской Республики О железнодорожном транспорте от 18 июля 2016 г. № 121.
2. Бурмистрова Л.М. Финансы организаций (предприятий): уч. пос. / Л.М. Бурмистрова. – М., 2009. – 240 с.
3. Варламова Т.П. Финансовый менеджмент: уч. пос. / Т.П.

- Варламова, М.А. Варламова. – 2-е изд. – М., 2015. – 304 с.
4. Деева А.И. Финансы и кредит: уч. пос. / А.И. Деева. – М.: Кнорус, 2012. – 536 с.
5. Гизатуллина В.Г. Себестоимость железнодорожных перевозок и тарифы: уч. пос. / В.Г. Гизатуллина, Е.В. Бойкачева. – Гомель: БелГУТ, 2016. – 301 с.
6. Гизатуллина В.Г. Г46 Финансы и финансовый менеджмент на транспорте: учеб. -метод. пособие / В.Г. Гизатуллина, Е.В. Бойкачева; Мин-во трансп. и коммун. Республики Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель, 2020. – 91 с.
7. Гизатуллина, В.Г. Экономика предприятий отраслевых хозяйств железной дороги / В.Г. Гизатуллина, Е.В. Бойкачева. – Гомель: БелГУТ, 2019. – 232 с.
8. Ибраимова С.М. Теоретические основы финансов в финансовой системе в организациях железнодорожного транспорта [Текст] / С.М. Ибраимова. // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». – Б., 2022 г. №10. - 84-87 с.
9. Ибраимова С.М. Особенности организации экономических отношений и финансовых потоков на железнодорожном транспорте [Текст] / С.М. Ибраимова. // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». – Б., 2022. №10. 80-83.
10. Тарифное руководство (тарифы на грузовые железнодорожные перевозки в экспортном, импортном, транзитном и внутриреспубликанском сообщениях). / Утв.: Приказом министерства транспорта и дорог КР от 28.12.2020. № 333.
11. Чеботарь Ю.М. Финансы и финансовые рынки / Ю.М. Чеботарь. – М.: АСТ, 2011. – 368 с.